

**NAHÇIVAN OLAYLARI VE GENERAL ANDRANİK OZANYAN'IN
NAHÇIVAN'DAKİ KATLİAMI (Arşiv Belgelerinin İzinden)*****The Incidents And General Andranik Ozanyan's Massacre in Nakhichevan
(In the Wake of Archive Documents)****Dr. Beşir MUSTAFAYEV******ÖZ**

1905 yılının Mayıs ayında Nahçıvan'da Azeriler ve Ermeniler arasında bir huzursuzluk meydana geldi. Bölgede Ermenilerin elinde silahların bulunduğu ve Azerilere saldıracağı haberleri yayıldı. Nahçıvan Bölgesi, Ermenistan'ın Sisyan Bölgesine önemli bir geçit yeri idi. Ermeniler buradan kolayca asker toplama bilirlerdi. Nitekim öyle de olmuştur. O dönemde Nahçıvan'da 2 bin Ermeni, 6 bin Azeri, çevre köylerde ise 33 bin Ermeni ve 65 bin Azeri yaşamaktaydı. Toprak sahiplerinin çoğu Azeriler idi. Öte yandan Nahçıvan'da o dönemde Rus otoritesi tam anlamıyla kurulmamıştı. Bölgede daha çok köylüler arasında zaman-zaman çatışmalar meydana gelmekteydi. Bu çatışmalar sürdükçe Ermeniler iç ve dış güçlerin desteğini yanlarına alarak örgütlenme yoluna girmişlerdir. Özellikle Hınçak ve Taşnaksütyun örgütünün ortaya çıkışına kadar Maveray-ı Kafkas'ta barış ve emniyet hâkim durumda idi. Bu coğrafyada Türklere uygulanan kanlı mezalimlerin izlerini bile hatırlayan yoktu. Ermeniler ve Türkler yüzyıllar boyu bir arada yaşadılar. Oysa Hınçak, Bolşevik ve Taşnaklar geldiler, ırkçılık tohumlarını saçarak, sırf Ermenistan için Ermenilerden meskûn bir toprak parçası oluşturmak istediler. Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur'u Ermenistan'a birleştirmek vazifesine

ABSTRACT

On May of 1905 in Nakhchivan between Azerbaijanis and Armenians occurred a restlessness. The news has spread in region that the weapons were owned by Armenians and will attacked Azerbaijani. Nakhchivan region was the important corridor area to entrance to Sisyan district of Armenia. Armenians could racoler easily from here. Thusly it was happend such as that. At the time two thousand Armenians, six thousand Azerbaijanis were living in Nakhchivan and 33 thousand Armenians and 65 thousand Azerbaijanis were living in the surrounding villages. Most of the landowners were Azerbaijani. And an anderenteils at the same time in the Nakhchivan the Russians hadn't been prepared their authority yet. In the region among the peasantry the skirmish occurred more from time to time. As long as this skirmish the Armenians approached via organized by taken along the internal and the external forces. Especially untill the emergence of the organizations Hunchak and Dashnaksutiun, in Trans Caucasus peace and security was predominant. There weren't anyone who rememberd the some evidence of sanguinary atrocities which applied to Turks. Armenians and Turks lived together for centuries. But Hunchak, Bolshevik and

* Bu çalışma ağırlıklı olarak doktora (Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı) tezinden yararlanılarak yapılmıştır.

** İğdir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, (besirmustafa@gmail.com)

üstlenen Andranik Ozanyan, 1918'de bu yönde faaliyetlerine hız vermiştir. Tüm bunlar sonucunda halksız bir toprakta, topraksız bir halk (Ermenileri) oluşturuldu.

Anahtar sözcükler: Kuzey Azerbaycan, Ermeni, Nahçıvan, Andranik, Mezalim

Dashnaks came, to perdue the germ of racialism just they wanted to create a piece of land solely inhabited Armenians for Armenia. In 1918 Andranik Ozanyan who undertook to join Nakhchivan, Karabakh and Zengezur to Armenia, has accelerated his activities in this direction. As a result of all of these landless people was created in the land where (Armenians) there was'nt people.

Key words: North Azerbaijani, Armenian, Nakhchivan, Andranik, Atrocities

Giriş: Kısa Tarihi Analiz

Azerbaycan topraklarında Azeriler dışında birçok etnik azınlık yaşamaktaydı. Bunlar içerisinde Rus istilasından sonra İran ve Osmanlı topraklarından göçenlerle sayıları hızla artan Ermeniler önemli bir yer tutmaktadır. Türkmençay Antlaşmasının (1828) ardından I. Nikolay bu göçmenlerin yoğun olarak buldukları İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarının toprakları içinde yerleştirdi ve bir Ermeni bölgesi oluşturdu. İki toplum arasında dinî ve millî konular başta olmak üzere pek çok alandaki farklılıklar, Rusların Kafkasları işgali sonrası çatışmalara sebep oldu. Müslüman-Ermeni çatışmasının ortaya çıkması 1905 senesinde Bakü'de bir Müslüman'ın Taşnaklar tarafından öldürülmesiyle başladı¹. Bu çatışmada önce Müslümanlardan yana tavır alan Çarlık yönetimi daha sonra bu tutumunu değiştirdi. Böylece devrim boyunca Ermeniler bölgedeki nüfuslarının artmasının sağlayacak tek güç olarak gördükleri Rusya'ya bağlılık gösterdi.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyıl, özellikle Kuzey Azerbaycan, Batı Azerbaycan (*bugünkü Ermenistan*), Güney Azerbaycan (*bugünkü İran*) ve Doğu Anadolu toprakları Müslümanların soykırıma ve mezalime uğratıldığı dönemdir. Maalesef günümüz Avrupa ve eski Sovyet tarihçiliğinde bu mezalim ve soykırımın üzerinde hiç durulmamıştır. Sovyet tarihçiliğinde bu olaylar 70 yıldan fazla tek yönlü olarak incelenmiştir. Çünkü Sovyet rejiminin siyasi gücü ve bilim adamlarının isteği bu yönde olmuştur. Daha doğrusu bilim rejimin emrinde olmuştur. Dolayısıyla hiç kimse bu dayatmanın dışına çıkamamıştır. Hal böyleyken Ermeniler yıllarca daha çok siyasi arenada sistemli bir şekilde çalışarak dünya kamuoyunu kendi istedikleri gibi yönlendirmişlerdir.

¹ Beşir Mustafayev, "Arşiv Belgeleri Işığında Kuba'da Ermeni Zulmü (1905–1920)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 26, Yaz Dönemi, Ankara 2010, s. 110,111.

Geçtiğimiz yüzyılın başlarından itibaren sömürgeci emellerle hareket eden Batılı devletler (Fransa, İngiltere vb.) ve Rusya, başta Osmanlı Devleti ve Azerbaycan olmak üzere, bütün Müslüman ülkeler aleyhindeki her hareketi desteklemiş, onların çıkarlarına yönelik her oluşumu engellemiştir. Bu emperyalist devletlerin içerisinde iki tanesi ön plana çıkar ki, bunlar Rusya ve İngiltere'dir. Birtakım hesapları ve paylaşım siyaseti veya menfaatleri çatışsa da, bu iki devleti birlikte hareket ettiren faktörlerin başında "Ermeni" unsuru gelmektedir. İngilizler, özellikle Osmanlı Devletine, Ruslar ise hem Osmanlı Devletine hem de Kafkaslarda Müslümanlara karşı daima Ermenileri kışkırtmış ve silahlandırmıştır.

Olayların ortaya çıkışında ve yayılmasında Ermeni örgütleri önemli görevler üstlenmişlerdir. Ermeni örgütlerinin, özellikle Taşnaksütyun örgütünün ortaya çıkışına kadar Maveray-ı Kafkas'ta barış ve güvenlik sorunu yoktu. Bu coğrafyada Müslümanlar ve Ermeniler arasında vuku bulan kanlı mezalimlerin gölgesini bile hatırlayan yoktu. Ermeniler, Azeriler, Gürcüler ve diğer Kafkas halkları yüzyıllar boyu bir arada yaşadılar. Oysa Bolşevik ve Taşnaklar geldiler, din ve ırkçılık ve terör tohumlarını saçarak, sırf Ermenistan için Ermenilerden meskün bir toprak parçası oluşturmak istediler.

İster Osmanlı, ister Rusya, isterse de Kuzey Azerbaycan arşivlerinde bulunan belgeler, I. Dünya savaşı sırasında Bolşevik ordusu ile ittifak yapan *Taşnak, Ramgavar ve Hınçak (son olarak ASALA ve PKK)* gibi Ermeni örgütlerinin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, Azerbaycan'da ise Bakü, Nahçıvan, Kuba, Gence, Karabağ ve Zengezur'da Müslüman Türklere karşı geniş çaplı yok etme faaliyetine giriştiklerini ortaya koymaktadır.

A. Nahçıvan'da İlk Ermeni-Müslüman Çatışması

Ermeni-Müslüman çatışmasının ortaya çıkması 1905'de Bakü'de bir Müslüman'ın Taşnak güçleri tarafından öldürülmesiyle başladı. Bu çatışmada önce Müslümanlardan yana tavır alan Çarlık Rus yönetimi daha sonra bu tutumunu değiştirdi. Ve Ermenilerin yanında yer aldı. Böylece devrim boyunca Ermeniler bölgedeki nüfuslarının artmasını sağlayacak tek güç olarak gördükleri merkezi Rus yönetimine bağlılık gösterdi.

Ermenilerin Azerbaycan Türklere karşı yaptıkları soykırımla, Bakü ve civar iller Şamahı, Zengezur, Küba (Quba), Cebraıl, Nahçıvan², Cevanşir, Şuşa'da

²*Nahçıvan*: (Naxçıvan Muxtar Respublikası), Türkiye'nin doğu sınırında, Kuzey Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölgedir. Yüz ölçümü 5.500 km², nüfusu yaklaşık 398.000 (1 Ocak 2008 resmi verilerine göre) civarındadır. Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı, Özerk Bölgedir. Nahçıvan, kuzeyi ve doğusu Ermenistan ile güneyi ve batısı da İran topraklarıyla çevrilmiş olup, batısında yer alan Türkiye ile 13 kilometrelik bir sınırı vardır. Bu sınır bölgesi Türkiye tarafından *Dilucu*

on binlerce insan hunharca katledilmiştir. Söz konusu olaylar ve olayları belgeleyen raporlar, 1905'de Azerbaycan'ın çeşitli illerinde yaşanmış Ermeni mezalimini tahkik eden dönemin görevli komisyon Rus üyelerinin imzalarını taşımaktadır.

Mayıs 1905'de Nahçıvan'da da Azeriler ve Ermeniler arasında bir huzursuzluk meydana geldi. Azerbaycan'ın Nahçıvan Vilayeti, Ermenistan'ın Sisyan Bölgesine önemli bir geçit yeri idi. Bölgede kısa sürede daha çok köylüler arasında çatışmalar meydana geldiği bilinmektedir. Çünkü Türk Köylerinin çoğu Ermeni Köylerinin yolu üzerinde idi. Dolayısıyla Ermeniler karşı taraftan kolayca köylüleri ateşe tutmaktaydılar. İlk olarak Nahçıvan'ın Cehri ve Tumbul Köyünün sakinleri Ermeniler tarafından katle yetirilmiştir. Cehri halkı Valinin huzurunda: "Bizim köyün yolları her taraftan Ermenilerin elindedir. Bunun için yolların

---

olarak adlandırılmakta olup, Türkiye ile Azerbaycan'ı (Nahçıvan) birbirine bağlayan yol Dilucu'nda Aras Nehri üzerine inşa edilen "Hasret Köprüsü"nden geçmektedir. 1992'de Aras Nehri üzerinde açılan bir köprü ile Türkiye'ye kara yolu ile bağlanmıştır. Nahçıvan'ının statüsü 12 Kasım 1995'de halk oylaması ile kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 9. bölümünde düzenlenmiştir. Buna göre; Nahçıvan içişlerinde özerk, savunma ve dış politikasında ise Azerbaycan'a bağımlı bir statüye sahiptir. Yasama organı 45 üyeli Âli Meclisten, yürütme organı ise Bakanlar Kurulundan oluşan Nahçıvan'da yargı görevi bağımsız mahkemelerce ifade edilmektedir. Türkiye 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan Türkiye-Rusya Dostluk Anlaşmasınının 3. maddesinde belirtildiği üzere, Nahçıvan'ın koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak üzere Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge olarak kalması kabul edilmiştir. Bu çerçevede, Türkiye de Nahçıvan'ın statüsünün devamında dolaylı olarak bir güvence unsuru haline gelmiş ve Nahçıvan'ın sınıır bütünlüğünü kabul etmiştir. Ancak KKTC'deki gibi daimi bir garantörlük söz konusu olmamıştır. Türkiye'nin orta ve uzun vadeli stratejisinde çok önemli bir yere sahip olan Nahçıvan ile Azerbaycan'ın diğer bölgeleri arasında fiziki bir bağlantı bulunmamaktadır. Tarihi Nahçıvan Hanlığı gibi, kendisine başkentlik yapan Nahçıvan şehrinin adı ile anılmaktadır. 1 Ocak 2008 resmi bilgilerine göre, şehir bugün yaklaşık 70.389 kişi nüfusa sahip olup, Nahçıvan şehri ile buna bağlı 7 ilçeden (rayon) oluşmaktadır. Yine aynı dönem bilgilerine göre, Şerur: 97.929 kişi, Sederek: 13.339, Bebek: 67.726, Şahbuz: 21.783, Culfa: 39.071, Kengerli: 26.093 ve Ordubad: 43.143 kişi. Etnik yapı ise 1 Ocak 1999 resmi verilerine göre; 380.806 Azeri Türkü, 2.280 Kürt, 517 Rus, 312 Anadolu Türkü, 140 Ukraynalı, 51 Tatar, 17 Ermeni, 11 Lezgi, (% 0.021) ise diğer halkların temsilcileridir. Tarihi Azerbaycan toprağı olan Zengezur'un eski Sovyetler Döneminde Ruslar tarafından Ermenilere verilmesi üzerine Azerbaycan'ın diğer bölgeleriyle karayolu bağlantısı bulunmamaktadır. Dağlık Karabağ savaşı sonrası Nahçıvan Bölgesi abluka altında bırakılarak, Bakü ile sadece havayolu ulaşımı sağlanmaktadır. Son olarak geçtiğimiz yıl İran Devletiyle yapılan ikili görüşmeler sonucunda İran üzerinden Bakü'ye kara ulaşımı mümkün olabilmıştır. Bu ulaşım kanalı da günümüzde birçok zorlukları beraberinde getirmiştir. Beşir Mustafayev, Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920), Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, *Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir 2009, s. 98, 171–173; <http://www.azatyurt.com/haber.com>

hükümetin koruması altına alınmasını istiyoruz” diyerek şikâyetlerini dile getirmişleridir. Fakat bu şikâyetler cevapsız kalmıştır³.

Nahçıvan’daki ilk olaylar Azerbaycan arşiv kaynaklarında şöyle yer almaktadır: 5 Mayıs 1905’de öğlen saat 13.00’da 3 kişi Cehri ve Şihmemmed Köyüne kaçtıkları zaman ağır şekilde yaralanıyorlar. Ayrıca 7 Mayıs günü Tunbul Köyünü geçtikten sonra bir Müslüman öldürdüler. 9 Mayıs’ta ise Nahçıvanlı Hacı Ali Bayramzade, Aliabad Köyünden geçerken çeşme civarında geceleyin yedi kurşun yarası ile katle yetirilmiştir. Bu haber şehirde büyük kargaşaya neden oldu. Her taraf talan ve yağma edildi. Yaklaşık 85 dükkân, 75 depo yakıldı⁴. Nahçıvan, Şerur ve Ordubad Şehirlerinde Ermeniler tarafından Müslüman aydınlara da saldırılar başlamıştır. Halk ülkenin aydın kesiminin de hedef alındığını görünce teşvişe düşerek itiraz seslerini Azerbaycan Hükümeti ile bitlikte Ermenistan’a bildirmiştir⁵.

Dönemin Hayat gazetesi olayları şöyle özetler: “Ermeni terör saldırılarının kilise tarafından yönlendirilmekte, katillerin, kilisenin çanının çalmasına göre hücum edip geri çekildiklerini belirtmekte. Önce Nahçıvan’daki bir köyde 4 masumu, ardından Zek Köyünde 17 Müslüman’ı katleden Ermenilerden sadece 4 kişi ölmüştür. ‘*Kilise zili hemen aheste-aheste çalındığı anda gülle-baran başlanırdı*’ diye yazan gazete, yine bir evden 8 kadınla 11 erkeğin öldürüldüğünü, daha sonra başka bir evden 5 kadınla 8 erkeğin daha katledildiğini belirterek, tecavüz edilmek istenen bir Müslüman kadının da namusunu kurtarmak için intihar ettiğini” yazmaktadır⁶.

1905’de Ermeniler, Zengezur ve köylerine saldırılara başladılar. Bu kapsamda Saggarsu Köyünde oturan Azerilere karşı soykırım uyguladılar. Olayların tanıkları yapılanları şöyle anlatmaktadır: “İniltiler tepedeki Ermeni sığınaklarından yankılanıyordu. Köyün ileri gelenlerinden *Molla Hasan Efendi* de ailesiyle birlikte Saggarsu’ya sığınmıştı. Köyde ancak kaçacak durumda olmayan ihtiyarlar bulunuyorlardı. Sabaha doğru ‘*ya Ali, ya Ali*’ sesleri duyulmaya başladı. Şaşkına dönmüş Müslüman ahali ‘*bu gelen İslam ordusudur*’ umuduyla ağlayarak onlara doğru koşmaya başladılar. Ancak gelenler Ermeniler idi. Karşılarına çıkanları öldürmeye başladılar. Bu sırada yakındaki dört İslam Köyünde katliam gerçekleştirdiler. Saggarsu katliamında Molla Hasan Efendi bir grup kadınla elinde Kur’an-i Kerim ile Ermenilerin önüne çıkıp aman dilese de, tamamını acımasızca

³ Memmed Sait Ordubadi, *Kanlı Seneler*, Bakü 1991, s. 21; Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905–1920)*, TTK Yay, Ankara 2006, s. 278.

⁴ Memmed Said Ordubadi, *a. g. e.*, s. 18, 22; Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Davası*, Bakü 1993, s. 22.

⁵ ARDA, F. 970, Sij. 1, İş. 65, s. 85–86.

⁶ Hayat, 1905; Beşir Mustafayev, *a. g. t.*, s. 16–19.

öldürdüler. Ermeniler Kur'an-ı Kerimi yakarak süngülere geçirdiler. Kurtulmayı başaranlar karlı dağ yolunu kullanarak Nahçıvan'ın Ordubad Kazasına sığındılar"⁷.

Olağanüstü Hal Tahkikat Komisyonunun Başkanı A. Hasmammedov'un Azerbaycan Adliye Nazımına (Adalet Bakanlığı), Şamahı Şehir merkezinde ve köylerde Ermenilerin yaptığı zalimlikler, talan, yağma ve katliamı içeren maruzatı yer almaktadır⁸. Maruzatta, şehirde 10 Müslüman kıza bizzat örgütün Ermeni rehberi tarafından yapılan tecavüz ve sonrasında onları katlettiklerine dair bilgiler mevcuttur⁹. Ayrıca adı geçen komisyon başkanı, Nazır A. Novatski'nin cevaben yazdığı¹⁰ ve bu olayda terör faaliyetinde bulunan şahısların cinayet mesuliyetine tabi tutulacağına dair alınan kararı bulunmaktadır¹¹.

Rusya için hayatî önem taşıyan Azerbaycan'da Bolşevik-Taşnak *Stepan Şaumyan'ın* önderliğini yaptığı Bakü Sovyeti iş başındaydı. Komuna ordusu esasen Ermenilerden oluşmuştu ve Türk karşıtı siyaset yürüten Sovyet rehberliği Taşnaksütyun liderleri ile gizli işbirliği içindeydi. 30–31 Mart–1 Nisan 1905'de binlerce *Müslüman Pantürkist* ve İnkılâp karşıtı oldukları düşünceleri dolayısıyla öldürüldü. Ermeniler, Bolşevizm adı altında sadece Bakü'de 17 binden fazla Türk'ü katlettiler. Ermenilerin tüm amaçları Bakü'nün yerli nüfusunu yok ederek petrol servetini sahiplenmek ve burayı Ermenistan toprağı ilân etmekte¹².

Yine o dönemin basınından Ermeniler hakkında çeşitli haberlere rastlamak mümkündür. '*Hayat*' gazetesinde sürekli başlıklarından "*Erivan Haberleri*" başta olmak üzere "*Bakü Haberleri*", "*Kafkas Haberleri*" köşelerinde bu dönemdeki çatışma haberleri yer almıştır. Kimi zaman "*Ermeni Matbuatı*" başlıklı bölüme aldığı saldırgan yazıları cevap veren *Hayat* gazetesi, kimi zaman da doğrudan kaynak gösterip Ermeni gazetelerine (*Mişak*, *Artaz*, *Alık*, *Arşalyuz*) red veya itiraz yazıları yazmak mecburiyetinde kalmıştır¹³.

⁷ *Hayat*, 1905; Beşir Mustafayev, *a. g. t.*, s. 99, 101, 150-159.

⁸ *ARSPİHA*, F. 277, *Siy.* 2, *İş.* 16, s. 9–10.

⁹ *ARSPİHA*, F. 227, *Siy.* 2, *İş.* 16, s. 18.

¹⁰ *ARDA*, F. 1061, *Siy.* 1, *İş.* 108, s. 8–9.

¹¹ *ARDA*, F. 1061, *Siy.* 1, *İş.* 105, s. 1; *ARDA*, F. 1061, *Siy.* 1, *İş.* 105, s. 1–2.

¹² Bolşevik Blyumun hatıralarında Ermeni Taşnakların 1905–1918 yazında Bakü'de 20 binden fazla Müslüman'ı katlettiklerini yazıyordu; Manaf Süleymanov, *İşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim*, Bakü 1987, s. 166; Seyit Sertçelik, *Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımını İddialarına Dair*, Ankara Trsz, s. 24.

¹³ Beşir Mustafayev, *a. g. t.*, s. 119.

Özellikle 1905–1918 arası dönemlerde Ermeniler açıkça Müslüman-Türk kesimine karşı soykırım işlemiştir¹⁴. Bir zamanlar Sovyet tarihçiliğinde Ermenilerin ve Rusların Azerilere yaptıkları mezalimi zikretmek bile cinayet idi. Müslüman Türklerin yaşadıkları öz topraklarındaki bölgelerde onlara karşı isyan ve soykırımla sonuçlanmıştır¹⁵.

B. Brest-Litovsk, Gümrü, Nahçıvan ve Kars Antlaşmaları Öncesi Ermeni Ayaklanmaları

Mart 1915'te Ermeni isyancıları Gümrü ve Nahçıvan'da çok sayıda Müslüman köylerinin sivil Müslüman halkına karşı katliamlara giriştiler. Doğu ve Batı Kafkasya'da 250 köy ile Gümrü'de tutulan 700 Osmanlı savaş esiri de Ermeniler tarafından yakılarak öldürülmüştür¹⁶. Gence, Bakü, Kuba ve diğer illerde de durum vahimdi. Bu olaylarda parti olarak Taşnaksütyun ve din olarak da Ermen Kilise Papazları mesul (sorumlu) olduğu bilinmektedir.

Ermeni tarihçileri Oğuz Türk Yurdu olan Gümrü Bölgesini kendilerine has bir şekilde yorumlamış ve değiştirmişlerdir. 1 Ocak 1905'e kadar Aleksandropol Kazasında Müslümanların sayısı 9.837 iken, Gümrü'de 1.572 kişi olmuştur. Rusya'da 1917 devriminden sonra Rus orduları 40 yıl önce işgal ettikleri Kars ve İğdır Vilayetinden geri çekilmek zorunda kaldıkları için Ermeniler Rusların bıraktığı silahları ele geçirerek Kars, İğdır ve Gümrü'nün civar köylerinde yaşayan Türkleri katletmiştir. Bu bağlamda Brest Litovsk Müzakereleri ile ilgili Lenin Hükümeti ile temasa geçilmiş. Kars ve aynı zamanda Batum (Batumi) meselesi görüşülmüştür¹⁷. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı'nın yenilgisinden sonra 30 Ekim 1918'de Mondros Antlaşmasına esasen Osmanlı Orduları kendi sınırlarına geri çekilmek zorunda kaldığından Gümrü'nün Müslüman Türk ahalesinin acı günleri yeniden başlamıştır. 1920'de Ermeniler tarafından

¹⁴ Ermeniler Anadolu'da ve Kafkaslarda 524 bin Müslüman Türkü katlettiler. Osmanlı arşivlerinde olayları gerçekleri ile ortaya koyan 135–136 milyon belge bulunmaktadır. Ayrıca, 1889–1915 yıllarında Ermeniler, Anadolu'da 40'tan fazla isyan çıkarmışlardır. Ermeniler Balkan Devletlerini örnek alarak bir vatan yaratma hesabı içine girdiler. Terörü mücadele metodu olarak seçiyorlar. Amaçları, katliamlar yaparak nüfus çoğunluğunu elde etmek, baskı ve korku ile oradaki Müslüman halkın başka bölgelere kaçmasına yol açmak, kendilerinin nüfus çoğunluğu elde ettikleri bir vatan oluşturma düşüncesi vardı. Bu belgeler kanıtlanmıştır. Soyadı kanunu, anası ve babası, köyü mahallesi olmadığı için bunları tek-tek belgelerle ortaya çıkarılmıştır. Yusuf Sarımay, "Belgeler Işığında Ermeni Meselesi" konulu konferanstan, Çankırı Kültür ve Sanat Merkezi,

<http://www.bugun.com.tr.haber.detay.asp/16.04.2008>.

¹⁵ İsmail Musayev, *Azerbaycan-Türkiye İlişkileri*, Bakü 1998, s. 185–186.

¹⁶ ARDA. F. 894, Sij. 10, İş. 81, s. 10; İsmayıl Hacıyev, "Moskova ve Kars Antlaşmalarında Nahçıvan", *21.Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırmaları Merkezi*, Ankara 2000, s. 137.

¹⁷ BOA, HR. SYS, 2397.6.61.

Gümrü'de tekrar Müslümanlara karşı mezalim uygulanmıştır. 1920 baharında Müslüman ahaliyi Ermeninin azabından yine Osmanlı Türk Ordusu kurtarmıştır. Bu kurtuluş esnasında Azerbaycan'ın Karabağ süvari alayı da yer almıştır. Ama Gümrü, anlaşma sonucu Ermenilerin olmuştur¹⁸.

1918 Haziran sonlarında Osmanlı Kuvvetleri ve Azerbaycan gönüllüleri Bakü'ye yaklaştıkları ve 27 Haziranda Delican Mevkii yanında Bakü'den gelen Ermeni ve Rus Milis kıtalarını yerli Bakü Sovyeti Türk askeri harekâtı hakkında Moskova Merkezi Hükümetine haber vererek durumun ciddiyetini anlatmış ve yardım gönderilmesini istemişti. Sovyet Hükümetinin elinde yeterli kuvvet bulunmadığından ve mesafenin uzaklığı yüzünden Bakü'ye yardım gönderecek durumda değildi. Ancak diplomatik kanallarla buranın Türklerin eline geçmesine mani olmağa çalışacaktı. Ruslar Bakü Şehrinin Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olduğunu iddia etmekte ve buraya Türk kıtalarının taarruzunun *Brest-Litovsk Antlaşmasına* aykırı bir harekât olduğu kanaatinde idi¹⁹.

30 Ekim'de Kazım Karabekir'in 15. Kolordusu Kars-İğdır'a doğru yürüyerek Ermeni ordularını yenmiş, 2–3 Aralık 1920'de Ankara ile Erivan arasında Gümrü Anlaşması imzalanmıştı. Ancak ertesini gün, V. İ. Lenin'in emriyle Kızıl Ordu Erivan'a girerek '*burjuva*' Taşnak hükümetini düşürdü ve Ermeni Bolşevikleri ile birlikte Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ni ilan etti. Yeni hükümet 10 Aralık 1920'de Ankara'ya bir nota vererek, Gümrü Anlaşması'nı tanımadığı ilan etti. İki ülke arasındaki sınır Kuzey Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile TBMM Hükümeti arasında 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'yla tekrar çizildi ve iki ülke arasında sakin bir döneme girildi²⁰.

Kafkaslardaki gelişmeleri ve Türk Ordusunun harekâtını dikkatle izleyen Bolşevik ve Taşnaklar, Bakü'nün Kafkas Türk Ordusunun eline geçmesinden endişe ediyorlardı. Bolşevik yönetiminin Dışişleri Komiseri Çiçerin, Moskova Büyükelçisi Galip Kemalî Bey'e bir nota verdi. Çiçerin notada, Rusların Brest-

¹⁸ Nazım Mustafa, Çev. Beşir Mustafayev, "Gümrü Tarihinden Sayfalar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 20, Erzurum 2002, s. 254–256.

¹⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (1798–1919)*, Ankara 1990, s. 544.

²⁰ Bir Taşnak Komutanının genel karargâha gönderdiği 14 Kasım 1920 tarihli raporda Ermeni köylüleri Türk Ordusunun nasıl karşıladığına dair bilgiler şöyleydi: "Gümrü Bölgesi Ermenileri Taşnak subayı düşmanca karşılamış ve hatta birkaç defa Türklere teslim etmeye kalkışmışlar. Birçok köyde halk tepkili ve askeriyeyi düşman olarak görüyor. İlhiab ve Kapanak Köylerinde kızıl bayraklar çekilmiş, Kapanak Köyünde Selçan Ermenilerinden oluşan atlıların eşliğinde Türk Süvari Devriyesiyle karşılaşmış. Türkler, ekmek ve tuzla karşılanmış. Köylerde kadınlar yemekler hazırlamışlar Yemeği kimin için hazırladıklarında sorduğunda şöyle cevap vermişler: "Tabii Türkler için, sizin için değil." Ermenistan SSCB Devlet Tarih Arşivi, *F. 68/200, Sij. 867, s. 278*, Aktaran. A. M. Elçibekyan, Erivan 1957; Nazım Mustafa, Çev. Beşir Mustafayev, *a. g. m.*, s. 259

Litovsk Anlaşması gereği Kars, İğdır, Ardahan ve Batum'u, büyük fedakârlıklarla Osmanlı Devletine bıraktığını, ancak bundan böyle Türklere hiçbir toprak parçası verilmeyeceğini bildirdi. Türk askeri birliklerinin Gümrü'yü ele geçirdiğini, bununla da yetinmeyip Bakü'ye doğru ilerlediğini, zaten yeteri derecede ağır olan Brest-Litovsk Anlaşması hükümlerinin bu şekilde sürekli ihlal edilmesini protesto ettiğini, askeri harekâtın bir an önce durdurulması gerektiğini kaydetti²¹.

Osmanlı Devleti de bu notaya karşı Ahmet Nesimi Bey vasıtasıyla Çiçerin'e 24 Eylül'de şöyle cevap vermiştir: "Osmanlı'nın Brest-Litovsk Anlaşması hükümlerinin ihlal ettiğine dair Bolşevik Hükümetinin ileri sürdüğü bazı görüşlerin gerçeği yansıtmadığı ve doğru olarak aydınlatılması maksadıyla aşağıdaki hususların bildirilmesi zaruridir.

a. Brest-Litovsk'da imzalanan anlaşmanın 4. paragraf 2. bendindeki hükümler ile yine aynı anlaşmanın ek metnine göre, Türkiye ve Rusya, Osmanlı Devletine geçecek yerlerin Ruslar tarafından başlatılmasını birlikte düzenleyeceklerdi. Osmanlı Ordusu girinceye kadar Ruslar oralarda düzeni, asayiş ve güvenliği sağlayacaklar ve Ermeni çetelerin silahlarını alıp, onları dağıtacaklardı. Fakat Rusya hükümeti bu anlaşma hükümlerine göre hareket edeceği yerde, işgal altındaki bölgelerden askeri kuvvetlerini aniden çekiverdi ve oraları Ermeni çetelere bırakmış oldu. Bu çeteler, oradaki İslam ahalisinin yaşam ve mallarına karşı her türlü işkençe ve yağmalamada bulundular.

b. Kafkaslarda kurulan üçlü birleşik devlet ise Brest-Litovsk Anlaşmasını tanımadı. Bize geçecek 3 sancığı boşaltmadı ve orada savaşarak girmek zorunda kaldık. Biz oralarda halka zulmetmedik. Bütün suçlamalar yanlıştır. Bize rağmen (karşı olanlar) oy verenler yerlerinde kaldılar. Büyük çoğunluk Müslüman'dır ve bize oy vermeleri gayet normaldir.

c. Rusya Brest-Litovsk Anlaşmasının 4. maddesiyle uluslararası hukuk bakımından üç sancaktaki yeni duruma karışmamayı üstlendiğine göre, şimdi onunla ilgilenmek için hangi hukuki mesnetlere dayandığı tayinde, Osmanlı Hariciye Nezareti güçlük çekmektedir.

d. Bakü'de İngilizler vardı ve onlara karşı da harekâta bulunduk. Ayrıca, Osmanlı ordusuna Brest-Litovsk barış hattına, yani Osmanlı sınırına kadar çekilmeleri emri verilmiştir²².

Kafkasya Seymi (*Meclisi*) dağıldıktan sonra meydana gelen devletlerden biri de Ermenistan idi. Mayıs 1918'de kurulan bu cumhuriyetin başkenti de

²¹ A. N. Kurat, *a. g. e.*, s. 529; Nazım Mustafa, Çev: Beşir Mustafayev, *a. g. m.*, s. 254.

²² A. N. Kurat, *a. g. e.*, s. 690-691, 693-694; Mustafa Görürünlmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*, Bilge Oğuz Yay, İstanbul 2007, s. 198-199.

Erivan (*Batı Azerbaycan'ın İrevan Hanlığı*) olacaktı. Batum'da toplanan Azeri ve Ermeni temsilcileri arasında sınır mübadelesine esasen anlaşma elde edildi. *Yani Azerbaycan sınırları içerisinde bir Ermeni Devleti oluşturulmasına izin verilmiş oldu. Bu olay yeni kurulan Azerbaycan Devletinin en büyük tarihi hatalarından olmuştur.* Ermenistan'ın Arazisi ilk başta 10 bin km² oldu. Osmanlı ile yapılan müzakereler sonucunda yine tarihi Türk Yurdu olan Gümrü Ermenilere verildi. Birinci Cihan Harbinde Osmanlı Devleti mağlup olunca fırsat kollayan dâhildeki ve hariçteki Ermeniler faaliyetlerini genişleterek, "*Büyük Ermenistan*" iddiaları ile katliamlara devam ettiler.

"*Büyük Ermenistan*" arzusu ile yaşayan ve faaliyet gösteren Ermeni Taşnakları, Nahçıvan'a sahip olmak istemiş ve bu yolda tüm faaliyetlerden istifade etmiştir. Kars-İğdır ve Nahçıvan Ermenileri burada "*Ermenistan Devleti*" kurmak için teşebbüste bulunmuşlardır²³. Hatta o dönem Nahçıvan, Kafkasya sınırlarından bile çıkarılması uluslararası arenada görüşülmüştür. Oysa Türkiye'nin de siyasi ve askeri yardımları neticesinde Nahçıvan Azerbaycan'ın terkinde kalarak günümüze kadar ehemmiyetini koruyup saklamıştır²⁴.

Ermeni iddialarının arttığı günlerde *Moskova, Nahçıvan ve Kars Antlaşmalarının* ehemmiyetini daha bariz bir şekilde görülmekte ve Nahçıvan Muhtariyetinin korunmasında önemli rol oynamaktadır. Özetle Kars Antlaşması Nahçıvan ulusal ve uluslararası güvenliğinin ve dokunulmazlığının tam olarak teminatıdır.

15 Martta 1917'de Bakü Sovyeti'nin toplantısında "*Güney Kafkasya*" konulu bir konuşma yapan Şaumyan, açık ve net bir şekilde Müslüman soykırımını yapılması yönünde sinyaller verdi. Bu olay Bakü'de Müslüman ahali arasında çok ciddi ölçüde rahatsızlığa neden oldu. Ermeniler Bakü'de yaşayan Hıristiyanları Müslümanlar aleyhinde kışkırtıcı sloganlar atmaya başladılar. Nihayet 30 Mart günü Bakü'de ilk silah sesleri yankılandı. Ermeniler, şehrin Müslüman ahalisine karşı özellikle "*Memmedli*" ve "*Zibilli Dere*" mahallesindeki Müslümanların hepsini katletti. Hedef kadınlar, çocuklar, hastalar ve şehirdeki tüm okullar, hastaneler, basın organları olmuştur. Hepsi ateşe verildi²⁵. Bakü'yü Müslümanlardan temizleme operasyonu 1918 Nisan başlarına kadar sürdü. Sadece, şehir merkezinde değil, Bakü çevresindeki yerleşim alanlarında dahi

²³ BOA, Y.PRK. EŞA, 12.81.1.

²⁴ İsmayıl Hacıyev, "Moskova ve Kars Antlaşmalarında Nahçıvan", *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırmaları Merkezi*, Ankara 2000, s. 136–137.

²⁵ Öte yandan Van, Ağrı, Kars, İğdır, Ardahan ve Nahçıvan civarında öldürülen insanların sayısı 30 binden fazla olduğu, kadın, çocuk, yaşlı ve hasta ahalinin perişan halde olduğu, evlerin yağmalandığı ve yakıldığı, Ermenilerin kasten esir düşerek sonra Türklerden elde ettikleri bilgileri Ruslara aktarmışlardır. BOA, HR, HU, KR. 122.4.6.

öldürülen Azerilerin sayısı binleri buluyordu. Evlerde kafası kesilmiş ve kaçmayan onlarca çocuğun cesedi, işlenen vahşetin boyutlarını gözler önüne sermekteydi. Gerçekten de, Ermeni ulusalcılığı Ermeniler dışında Anadolu ve Kafkasya genelinde diğer milletlerin etnik temizlenmesini öngören bir boyuta gelmiştir. Özellikle Taşnaklar, adeta bu yolda bir ölüm makinesi gibi çalışmaktaydılar.

18-21 Mart 1918'de, Bakü'de Bolşevik Ermeniler tarafından 30 bin Azerbaycan Türkü katledilmişti. Bu yalnızca Bolşevik Ermeniler tarafından ve 2 yıllık zaman diliminin sadece 3 gün müddetinde baş vermiş bir katliamı idi. Bu katliamlar 1918'den 1920'ye kadar her gün yapıyordu. Ermeni Taşnak çeteleri ve Bolşevik-Taşnaklar Bakü'de yaptıkları soykırımlarla yetinmediler. Ermeni örgütleri aynı yıllarda Kuba (Quba), Lenkeran ve Şamahı'da 50 binden fazla Azerbaycan Türkünü katlettiler. Aynı zamanda Ermeni ordusu, Şamahı'da 58 köyü yerle bir ettiler. Kuba'da 122 köyü dağıttılar. Haçmaz, Gökçay, Kürdemir, Lenkeran, Hacıkabul, Salyan Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve diğer bölgelerde soykırımlar gerçekleştirildi. Silahlı Ermeni askerleri Müslümanların evlerine baskınlar yaparak onları öldürüyor, 3-4 günlük bebekleri süngülere geçiriyor, çocukları ateşe atıp yakıyorlardı. Kadınlar daha ağır işkencelerle öldürülürdüler. Son yıllarda Kuba ilinde kazılar neticesinde kulakları, burunları kesilen, organları parça-parça edilen 40 kadının cesedi toplu halde bulunmuştur²⁶.

Ermeniler Bakü'de yaptıkları katliamdan sonra Bakü Sovyet'inin toplantısında konu ile ilgili bilgi veren Bolşevik I. Suhartsev sevinçle; "*Türkiye'nin Bakü cephesinin alındığını*" müjdeliyordu²⁷. 13 Nisan 1918'de Şaumyan, Halk Komiserliği Sovyet'ine, Bakü olaylarıyla ilgili haberi şu şekilde iletliyordu: "3 gün zarfında Bakü'de şiddetli çatışmalar boy gösterdi, bir tarafta Ermeni millî birlikleriyle beraber dövüşen Sovyet Kızıl Ordusu diğer tarafta Müsavat Partisinin idaresindeki Müslüman kuvvetler vardı. Sonuç bizim açımızdan güzel oldu. Düşman tamamen imha edildi"²⁸.

Azerî matbuatı olayları kanlı Nikolayların döneminde dahi görülmemiş mezalim-soykırım olarak tanımlıyordu. Bu olayların yaşandığı dönem Azerî Türklerinin millî istiklâl davası yolunda siyasî mücadele verdikleri dönemdi. Andranik Ozanyan, Amazasp ve Lalayan Emiryan'ın liderlik ettiği terör örgütleri ülkenin çeşitli yerlerinde halka karşı insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bakü katliamında 7 binden fazla Ermeni askeri aktif rol almıştır. Tüm bunlardan şöyle bir sonuç çıkıyor ki, Ermeniler siyasî mensubiyetleri, ideolojileri ayrı olsa da konu Müslüman-Türk düşmanlığı olunca aynı çatı altında birleşiyorlar. S.

²⁶ <http://www.azadt.net/x18291.htm/azerfoto.com>

²⁷ "Adres Kalendar Azerbaydjanskiy Respubliki", Bakü 1920, s. 28.

²⁸ ARSPİHA, F. 276-52, İş 20, s. 18.

Şaumyan aracılığıyla Sovyet Rusya'sından teminat alan Ermeniler Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ bölgelerine saldırarak 4 Haziran 1918 tarihli Batum Sözleşmesi'ni tanımadıklarını beyan ettiler²⁹.

Daha sonra bu kabilden olan olaylar tüm Kuzey Azerbaycan'ı sardı. Kuba, Şamahı, Erivan, Karabağ ve Nahçıvan'da bütün şiddetiyle sürdü. Taşnaklar katliamlar ile yetinmeyip her vilayette yağma, talan özellikle de tarihi ve kültürel mekânları, manevi ve milli abideleri hedef seçmişlerdi. Şöyle ki, Şamahı Şehrinde 58 köy yıkılmış, 7 bin Müslüman katledilmiştir. Bunlardan 1.653'ü kadın, 965'i ise çocuk idi. Kuba Vilayetinde 122 Köy yıkılmış, binlerce insan feci şekilde öldürülmüştür. Şehrin Kırmızı Kasabasında yaşayan Azerbaycan vatandaşı Yahudiler de katle yetirilmiştir. Buradan anlaşılacaktır ki, Ermeni terörünün hedefinde sadece Müslüman Türkler değil, tüm insanlık olmuştur. Nitekim olaylarda Gürcü, Rus, Kazak, Çeçen, Fars, Ukraynalı, Yahudi ve İngilizlerin öldüğüne dair bilgilere de rastlıyoruz.

Şaumyan'ın esas planı Sovyet Ordularını Yevlah Köprüsü ve İstasyonu ele geçirerek böylece Gence Vilayetine ulaşmak, oradan da Dağlık Karabağ'ın diğer bölgelerinde faaliyet alanlarını genişletmekti. Bu esnada Karabağ Ermenileri Ruslara iyi gözükme için derhal Sovyetleşerek silaha sarılmışlardır. Öte yandan bu mezalimde Kafkasya'daki Ermeni ve Rus Kiliseleri ve Kilise görevlileri de faal olarak iştirak etmişlerdir. Kilise görevlileri o kadar münafık davranmaktaydı ki, af dilenmekten bile geri kalmamaktaydılar. Ermeni din görevlilerine aşağıdaki şartlar ileri sürülmüştür.

- a. *Ermeni Katogigosu Müftünün ayağına giderek, af dileyecek*
- b. *Papazlar kiliselerde Ermeni katliamları ve yağmaları kötüleyeceklerdir.*
- c. *Öldürülen Türklerin katillerini hükümete teslim edecekler.*

Ermeniler Türklerin bu şartlarını kabul etmişlerdir. Ancak, Katogigos hasta olduğu için onun yerine *Piskopos Satımyan* Müftüye giderek af diledi. Papazlar kiliselerde olayları kötüleyeceklerini, fakat suçluları Ruslara değil, kendileri cezalandıracakları sözünü verdiler. Buna rağmen Taşnaklar, daha sonra Güney Azerbaycan'a da el attılar. Bölgede İngilizlerin desteğini alan *Yezidi Kürt (bir kısmı Müslüman olmayan Kürtleşen Ermeniler, bir kısmı bilinçsiz yere Kürtleşen Aleviler, bir kısmı da Kürt Yahudileri)* gruplarıyla *Salmas, Hoy ve Urmîye'de* yüzlerce köyü taradılar. Bazı köylerdeki manzara onlarca çocuğun yakılmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece 1918 yılı Urmîye'den Anadolu'ya, Anadolu'dan Bakü'ye kadar yaşanan dehşet olaylarının gölgesinde geçmiştir.

²⁹ ARSPİHA, F. 276–52, İş 20, s. 18–19.

Müslüman Azerilere karşı uygulanan yok etme siyasetinin ikinci dalgası 1918–1920 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Müslümanlara meskûn olan mahallelere giren Ermeniler halkı öldürüyor, şimşirle parçalayarak, süngülerle delik deşik ediyorlardı. Evleri yakıyor, çocukları yanan evlere atıyorlardı. 3–4 günlük yeni doğan bebekleri süngülere takıyorlardı. Rus ihtilali fırsat bilen Ermeniler Bakü, Şuşa, Kuba, Gence, Nahçıvan, Zengezur, Karabağ, İrevan vb. vilayetlerde çok büyük mezalimler uygulamıştır. Bu yıllarda Gence ve İrevan Guberniyasında (Valiliğinde) 200’den fazla iskân birimi yıkılıp yakılmıştır. Yine 75 köy tamamen haritadan silinmiştir. İrevan Guberniyasının 5 kazası üzere toplam nüfus 1916’da 40 defa artmıştır. Türk nüfusu ise 4 defa artmıştır. Bu rakamlar Ermenilerin “*Türksüz Ermenistan*” sloganının çok büyük ölçüde gerçekleştirdiğini gözler önüne sermektedir.

Konuyla ilgili Harici İşler Nazırı M. Hacınski, Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlar ve meydana gelen maddi zararın araştırılması ile ilgili komisyon kararı imzalamıştır. Kararda şu ifadeler yer almaktadır: “4 aydan fazladır ki, Kuzey Azerbaycan’ın birçok arazisinde faaliyet gösteren Bolşevik ve Taşnak desteleri savunmasız Müslüman Türklere karşı katliamlar gerçekleştirmektedirler. Bunun neticesinde zarar gören yerlerin tespit edilmelidir. Ayrıca katledilen Müslümanların kimlikleri ve geride kalanlara yapılan zararın boyutunun yoklanması karara bağlansın (31 Ağustos 1918)”³⁰. Öte yandan tüm bu olayları Avrupa ve dünya kamuoyuna bildirilmesi de karar da yer almaktadır. 1918’de Ermenilerin yaptıkları soykırımlarda istatistiği bilgiler arşiv belgelerinde aşağıdaki gibi görülmektedir:

a. Bakü’de 30 bine yakın Azeri hunharca katledilmiştir.

*b. Şamahı Kazasının 58 köyü dağıtılmış, 7 bin kişi o cümleden 1.653 kadın ve 965 çocuk öldürülmüştür*³¹.

*c. Kuba (Quba) Kazasının 122 Müslüman köyü yağma ve talan edilip yakılmıştır*³².

d. Yukarı Karabağ’da 150’den fazla köy dağıtıldı.

*e. Zengezur Kazasında 115 Azerbaycan köyü dağıtıldı*³³.

f. İrevan Guberniyasında 211 köy dağıtıldı. Ve onun etrafında 88 köy dağıtılmış, 1920 ev yakılmıştı, 132 bin Müslüman Türk mahvedilmiştir. Ermeni çetelerin yaptığı mezalimler, Taşnak hakimiyeti devrinde yürütülen “Türksüz

³⁰ ARDA, F. 1061, Sij. 1, İş. 105, s. 1–2.

³¹ ARMDA, F. 1061, Sij. 1, İş. 108, s. 6–7.

³² ARMDA, F. 1061, Sij. 1, İş. 95, s. 5–6.

³³ ARMDA, F. 100, Sij. 2, İş. 791, s. 83–84–85.

Ermenistan” siyaseti neticesinde, İrevan Guberniyasının Türk nüfusunun sayısı 1916 yılında 375 bin kişi idi. Fakat 1922 yılında Türklerin sayısı 70 bine inmiştir.

g. Türkiye’nin Kars, Ardahan ve Iğdır Vilayetinde 92 Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin yaşadıkları köyler dağıtılarak yakıldı.

h. 1918 Şubat-Mart aylarında Güney Azerbaycan’ın Hoy, Salmas, Urmiye, Makü ve başka şehirlerinde 150 bin Müslüman katledilmiştir³⁴.

C. General Andranik’in Nahçıvan’da Uyguladığı Vahşet

Ermeniler yüz yıllar boyunca Azerbaycan’ın ayrılmaz bir parçası olan Nahçıvan’ı işgal etmeye, onu hayalini kurdukları “*Büyük Ermenistan’a*” birleştirmeye çalışmışlardır³⁵. Bilindiği gibi bu olayların yaşandığı dönem M. E. Resulzade önderliğine Azerbaycan’ın Milli İstiklal Davası yolunda siyasi mücadele verdikleri dönemdi. Bu dönemde bile Andranik Ozanyan³⁶, Amazasp, Lalayan,

³⁴ ARSPİHA, F. 276, Siy. 2, İş 20, s. 18–19; ARMDA, Fond. 28, Siy. 1, İş. 185, s. 7–8.

³⁵ Ermeniler, eski İrevan Nahçıvan Hanlıklarının arazisinin yanı sıra genellikle Yelizavetpol (Gence) Guberniyasında, Karabağın dağlık kesiminde ve Gökçe Gölü kıyılarında bulunan yaylaklarında Ruslar tarafından meskûnlaştırılmıştı. N. Şavrov, resmi olarak göç ettirilen 124 bin Ermeninin yanı sıra 10 binlerce Ermeni ailesinin kendi başına Güney Kafkasya’ya yerleştiğini de bildirmektedir. Günümüzde Kafkasya’da oturan 1 milyon 300 bin Ermeninin 1 milyondan fazlası yerli nüfustan olmamış ve Rusya makamlarınca buralara bilinçli bir şekilde yerleştirilmişlerdir. Eski İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları topraklarında kurulan “Ermeni Vilayeti”, Erivan ve Nahçıvan eyaletleri ve Ordubad nahiyesine taksim olunmuştu. Sovyet Hükümetine birleştirilmesi sonucunda bu yerlerde Erivan, Ordubad ve Nahçıvan olmak üzere ve bin III köy vardı. Rusya’nın işgali sırasında bu köylerin sadece 752’si meskûn köy olmuştu. Meskûnlaştırılmış köylerden 521 köy Erivan eyaletinde, 179 köy Nahçıvan bölgesinde, 52 köy ise Ordubad bölgesinde idi. Rus-İran savaşı zamanı 310 köy Erivan eyaletinde, 43 köy Nahçıvan bölgesinde, 6 köy ise Ordubad bölgesinde olmak üzere toplam 359 köy boş kalmış ve dağılmıştı. Bu dağıtılmış köylerin de hepsi Azeri köyleri olduğu kaynaklarca bilinmektedir. Ermeni tarihçilerine göre, Hz. Nuh zamanında Nahçıvan Ermeni toprağı olmuştur. Diğer bir iddialarına esasen miladın başlarında Nahçıvan, Ermeni sınırları içerisinde bulunuyormuş. Oysa bunun hiçbir bilimsel dayanağı yoktur. Tüm yerli ve yabancı kaynaklara göre uydurma bir hayalden öte bir şey değildir. ABD’li bilim adamı Samuel A. Weems de: “3 bin yılı aşkın bir sürede Ermenilerin kendilerine ait toprak ve devlete sahip olmadıklarını, bunun tarihin çöplüğünden çıkarak “tarihi, milli topraklar” iddialarında bulduklarını yazmaktadır” *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918–1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yay No: 28, Ankara 2001, s. X; İsmayıl Hacıyev, “Ermenilerin Nahçıvan İddiaları: Hayal ve Gerçekler”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM Yay, C. 2, Ankara 2007, s. 1105; A. Aliyev, *Elince Yaddaşı-Nahçıvan (1914–1992)*, Bakü 1997.

³⁶ *Andranik Ozanyan*: 1865’de Şebinkarahisar’da doğdu. İlk ihtilal hareketlerine burada katılmıştır. Daha sonra İstanbul’a giderek Hınçak örgütünün faaliyetlerine katılmıştır. Türk polis şefini öldürerek Batum’a kaçtı. 16 Mayıs 1895’de 40 silahlı adamıyla Sason’a gitti. Ermeni Serop çetesine katıldı. 1899’da Serop ölünce yerine geçti. Burada çok sayıda Müslüman’ı katletti. Hatta Ermeni köylerine girerek birçok Ermeniye de işkenceler yaptı. Ruslar Andranik’e silah yardımında bulundular. 1906’da Bulgaristan’a gitti. Balkan Harbinde çetesıyla birlikte Tekirdağ

Şaumyan ve Emiryan'ın liderlik ettiği terör çeteleri ülkenin çeşitli yerlerinde masum halka karşı insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Şaumyan'ı '*halk kahramanı*' olarak selamladığı Andranik'in Anadolu'daki faaliyetleri de bilinmektedir. Azerbaycan'da da yaptıkları bundan farksız değildi. Meselenin Azerbaycan cephesi olunca, Andranik Doğu Anadolu'dan elinin ilk uzandığı yer Nahçıvan olmuştur.

Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur'un Ermenistan'a birleştirmek vazifesine üstlenen A.Ozanyan, 1918'de bu yönde faaliyetlerine hız vermiştir. 1918 Haziran başlarında Erivan seferine çıkan Andranik kuvvetleri 8 bin asker, 4 top, 6 pulemyottan ibaret idi. Daha sonra o, Hoy ve Salmas istikametinde daha 2 top, 3 roket atar, Culfa'nın Yaycı Köyünde ise 3 top, 1 roket atar ve 4 bin mermi ele geçirilmiştir³⁷.

Azerbaycan tarihçilerinden M. B. Aliyev Nahçıvan ve köylerindeki kanlı günleri şu bilgilerle vermektedir: "4 Haziran 1918 senesi sabahleyin Andranik'in desteleri Nahçıvan'ın Nehrem Köyüne toplardan ve roketatarlardan ateş açmağa başladılar. Nehrem Köyü üç taraftan ateş içinde kalır. Nahçıvan'dan Nehrem'e yardıma gelenler engelleniyor. Tüm yollar kapatılmıştır. Nehrem Köyünden olan Hacı Haydar Dünyamalı Oğlu, Meşhedi Haydar Ekberov ve onlar ile birlikte Lütfali Bey Kerbelayı Hasankulu Oğlu ekili arazilerden gizli yollar ile Nehrem Köyüne yardıma gelebilmişlerdir. Oysa Andranik'in ordusu Nehrem Köyünü muhasaraya almıştı. Ama köylüler son derece yiğitlikle topraklarını

---

ve Edirne'de Müslümanları katletti. Birinci Cihan Harbinde Ermeniler Kafkasya'daki gönüllü alaylarıyla Rus ordusunun öncü kuvvetleri olarak harekete geçtiklerinde Selmas ve civarında Ermeniler, Andranik komutasında Ruslar ile birlikte savaştılar. Andranik 2 Mart 1918'de Rus Generali üniformasıyla Erzurum'a gelerek, Erzurum Merkez Komutanlığı görevini Albay Morel'den devraldı. Burada büyük tahribat ve katliam yaptıktan sonra tekrar Kafkasya'ya kaçtı. Dağlık Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'da Ermenileri Türklere karşı teşkilatlandırdı. Mondros Mütarekesinden sonra çetesini dağıtarak Mayıs 1919'da Paris'e gitti. Londra, Paris ve New York'ta dolaşarak, Türk topraklarında "Büyük Ermenistan" kurulması için destek aradı. Yaptığı katliamları Türklerin üzerine atarak, Türklerin Ermenileri katlettiğine dair haksız propagandalar yaptı. 1927'de ABD'de öldü. Eski Sovyetler Birliği cenazesini Erivan'a kabul etmedi. Paris'te gömüldü. Tverdohleboy (Lt. Col), Yarbay, *Gördüklerim, Yaşadıklarım, Witnessed And Lived Through Ce Que J'ai Vu Et Vecu Moi-Mème (Erzurum-1917-1918)*, Haz: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, ATASE Başkanlığı Yay, Ankara 2007, s. 10, Bkz: Haluk Selvi, "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi Andranik Ozanyan", *8. Askeri Tarih Semineri*, İstanbul, 25-26 Ekim.

³⁷ Memmed Sait Ordubadi, *a. g. e.*, s. 36, 40; Mirze Bağır Aliyev, *Kanlı Günlerimiz 1918-1920 Nahçıvan Olayları*, Bakü 1993, s. 67.

savunmuşlardır. Köyde savaş 3 gün boyunca sürer. Lakin köylülerin yiğitçe savaşması karşısında Andranik'in ordusu köyü terk etmeğe mecbur kalmıştır³⁸.

Öte yandan Andranik, Şaumyan'ın tavsiyeleri doğrultusunda³⁹ Haziran-Temmuz 1918'de Nahçıvan'da birçok köy ve kasabalar yakıp yıkmıştır. Sakinlerini katletmiştir. Şerur, Zengezur, Cevanşir ve Vedibasır Bölgelerinde dehşetli cinayetler işlemiştir⁴⁰. Sahablu, Karahaç, Kedili Köyleri ve ahalisini büyük bir odaya tıkayarak diri-diri yakmışlardır⁴¹.

1918 Haziran ayının başlarında Aras Nehrinin sol sahilindeki Yaycı Köyüne hücum eden Andranik, silahsız ahaliye işkence ederek, hamile kadınların karnına kılıç sokarak bebeklerini öldürüyor, yaralıları, yaşlıları, kadınları, çocukları Aras Nehrinde boğmaktan zevk alıyordu. Varan adlı bir Ermeni çetesinin anlattığı şu sözler ibretimizdir: “Bazen kurşuna kıyamıyordum. Bu köpekleri en iyisi savaştan sonra diri-diri kuyuya atıp, üzerlerini taşlarla doldurmak lazım. İşte ben de öyle yapıyordum. Elime geçen hasta, çocuk, yaşlı, kadın ve bebek demeden bu yolla katlediyordum⁴². Andranik kısa zamanda Yaycı, Aza, Kerim ve Kulidize Köylerini, Culfa İlini, Ordubad'ın birçok köylerini, Alınca (Elince) Nehri boyunca Erezin, Camaldın, Kırna, Beneniyar Köylerini, Ebreğunis, Küznüt ve Çeşmebasar Yörelerini işgal ediyor. Müslüman Türkler öz topraklarından göçe zorlanıyordu. Tahıl tarlaları, mezarlıklar ve Aras boyu tarihi abideleri yakılıp kül ediliyordu⁴³. Olaylar devam ederken Azerbaycan'ın Ermenistan'daki temsilcisi M. H. Tekinski'nin, Nahçıvan olaylarından dolayı Ermenistan makamlarına nota göndermiştir⁴⁴.

Cemalyan'ın Azerbaycan Cumhuriyetine yolladığı yazıda General Andranik ve çetelerinin ayrı-ayrı Ermeni ordusu listesinden çıkarıldığı, Andranik ve çetesinin Ermenistan milli ordusu ve devlet organları ile hiçbir ilişkisi olmadığı ve Ermenistan Hükümetinin onların davranışlarından mesul tutulmayacağı 17

³⁸ Mirze Bağır Aliyev, *a. g. e.*, s. 67-68.

³⁹ Andranik'in Şaumyan'a 22 Haziran 1918 tarihli telgrafında şöyle denmektedir: “Culfa (Nahçıvan'ın bir İli) benim elimdedir. İstedığınız vakit bu şehri sizin serencamımıza verebilirim.” Şaumyan da Andranik'e verdiği cevap telgrafi şöyle der: “Culfa Halk Kahramanı Andranik'e: Sizin 577 numaralı telgrafınızı aldım. Tüm bilgileri Moskova merkezi hükümete yolladım. Şahsım adına sizin gibi asil halk kahramanını selamlıyorum. Türk süngerlerinden zarar gören tüm cesur askerlere selam yetirin.” Nesib Nesibzade, *Azerbaycan'ın Harici Siyasetine Dair (1918-1920)*, Bakü 1996, s. 111-112.

⁴⁰ *ATASE, K. 4844, D. 22.*

⁴¹ M. S. Ordubadi, *a. g. e.*, s. 36.

⁴² *BCA, 930 01, 4.65.2.*

⁴³ Cafer Gulu Mirzayev, “Andranik'in Nahçıvan'daki Vahşetleri”, *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara 2000, s. 123-124.

⁴⁴ *BCA, 930 01, 4.65.2.*

Ağustos 1918 tarihli 401 sayılı yazıyla bildirisi o dönem Azerbaycan Gazetesinde de yer almıştır⁴⁵. Oysa daha sonra gazetenin aylar sonra yazısında: “İster Karabağ’da isterse de Nahçıvan’da hiçbir yerden yardım görmeyen Müslümanların Andranik çeteleri tarafından öldürülmelerinin tesadüfen meydana gelen talihsiz bir olay olmaktan çıktığını, Ermenistan’ın yerli teşkilatları tarafından önceden planlanarak hayata geçirildiğini kanıtlamıştır”⁴⁶.

Türk Ordusu Azerbaycan’a yardıma gittiği esnada 2. Kafkas Tümeni Nahçıvan ve Culfa istikametinde ilerleyerek karşılarındaki Ermeni kuvvetlerini çekilmeye mecbur ettiler. Bu zaman Andranik’in 3 bin piyade ve 500 süvarisi vardı. O, yine de Nahçıvan’ı ele geçirmek ve Türk Ordusuna karşı mukavemet göstermek istiyordu. Bunu anlayan Türk Ordusu Kumandanlığı 4. Kolordunun 12. Tümenine de, Aras Nehrinin kuzeyine hareket ederek Nahçıvan hücumuna iştirak etme emrini vermiştir⁴⁷. Buna dair, Nahçıvan’da Ermenilerce Müslümanlara taarruz edildiğinden ve Revan’ın Aralık Köyü Müslümanları ile Vididi Köyü Ermenileri arasındaki çatışmanın devam ettiğinden bunların maneviyatını artıracak eğitimci ve zabıt gönderilmesi lüzumunu ifade eden Erzurum Valiliğine, bunun mümkün olmayacağı ve yapılması kabil olmayan hiçbir vaadee bulunulmaması tebliğ edildiğinden bu konuda mümkün olan siyasi teşebbüslerin yapılarak Müslümanların tecavüzlerden kurtarılması hakkında, Osmanlı Dâhiliye Nezaretinin yazısında yer almaktadır⁴⁸. Ayrıca, Nahçıvan’da Müslüman ahaliye silah toplamak bahanesiyle Ermenilerin mezalim yapmakta olduklarına dair Osmanlı Erkan-i Harbiye’den dönemin İngiliz Kaymakamı Revlinson’a gönderdiği tezkirede görmek mümkün⁴⁹.

Şerur Kazasında 45 İslam köyü de Ermenilerin saldırısına maruz kalmıştır. Ermeni kıtalarına yazılan gizli emirlerde görevlilerin tek bir Müslüman kalmamasının, hepsinin Aras Nehrine dökülmesi yönünde ifadeleri olmuştur. Kağızmanlı Aziz ve yanındaki arkadaşıyla ailesinin Ermeniler tarafından elleri, burnu, kulakları ve dudakları kesilerek vücutlarına cep açılarak ve göğüslerinde derileri soyulmak suretiyle katletmişlerdir. Gümrü ve Nahçıvan Bölgelerinde bazı Müslüman köylerini basarak 4 bin kadar Müslüman katletmişlerdir⁵⁰.

Katliama maruz kalan Nahçıvan, Kars ve Iğdır (1919–1921) civarındaki *Bulakbaşı, Nevruz, Uluhanlı, Kamerli, Şeybler, Çilehan, Hızırh, Fakirler,*

⁴⁵ *Azerbaycan Gazetesi, Sayı. 1, 19 Aralık 1918.*

⁴⁶ *Azerbaycan, Sayı. 15, 10 Ekim 1919.*

⁴⁷ Ali Yusifov, “Nahçıvan Şehrinde Ermeni Mezalimi”, *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara 2000, s. 131–132, 134.*

⁴⁸ *BOA, 7089/266.*

⁴⁹ *BOA, 29.6.1–335, No: 184.*

⁵⁰ *BOA, HR. SYS. 2877/3, 1/28.*

Alimemmed ve Koçak Köyleri ahalisi Ermeni olayları hakkında şu bilgileri vermektedir: “İngilizlerin Kars’a girmesiyle beraber barış imzalandığı ve isteyenlerin köylerine dönebilecekleri ilan edildiği halde, dönmek için yola çıkan birçok kişinin, Ermeniler tarafından yollarda katledildiği ve Ermenilerin bu katliamı yaparken kadın ve çocuk ayırt etmediği gibi önlerine çıkan herkesi süngülerle delik deşik ederek, top ve makineli tüfeklerle toplu katliam yaptıkları söylenmektedir. Ayrıca kundaktaki bebeklerin bacaklarını ayırarak başlarını taşlarla ezdikleri, kadınların, doğmamış bebeklerini karınlarından süngülerle çıkardıkları; Koçak Köyünde kadın, yaşlı ve çocukları katlettikten sonra üzerlerine gaz yağı döküp yakarak, ihtiyaçlarını sakallarını kışkaçlı maşa ile çekerek yüzlerinin derilerini soydukları, çocukların balta ve hançerlerle kafalarının parçalanıp gözlerinin çıkarıldığı ve yakıldığı son olarak binlerce Müslüman’ın soykırıma tabi tutulduğu, katledilen insanların cesetlerini Aras Nehrine atılmıştır”⁵¹.

Kazım Karabekir Paşa 1919’de XV. Kolordu Komutanı iken, Temmuz başlarında Doğu Beyazıt’tan (Doğubayazıt) sözde firar etmiş gösterilen ve Kasım 1918’den beri Nahçıvan’da kalan Yüzbaşı Halil Efendi, Ermeni saldırılarına karşı Nahçıvan eşrafi ile Aras Nehri boyunca “*Aras Türk Hükümetini*” geçici olarak kurmuş ve yerli Türkleri silahlandırıp, teşkilatına öncü olmuştur. Böylece el altından Paşanın yaptığı yardımlar ile Nahçıvan Bölgesi milli varlığını koruyabilmiştir. *16 Mayıs 1921 Moskova Muahedesiyle Azerbaycan’a bağlanmıştır*⁵².

Uzun yıllar Nahçıvan’ı sahiplenmeye çalışan Ermeniler 1920’de Ermenistan’da Taşnak hâkimiyeti devriliş Sovyet hâkimiyeti kurulduğu zaman bu niyetlerine çok yakın olmuşlardır. Türkiye’ye de sınır olan Azerbaycan’ın önemli stratejik vilayeti olan *Nahçıvan*, ayrı bir önem arz etmektedir. Öte yandan son olarak Kars ve Moskova Antlaşmalarını bozan Ermeniler ve Ruslar, 1929’da *Zakafkasya Merkezi İttifakı Komitesinin* kararı ile Nahçıvan’ın on köyünden oluşan 657 km² arazisi Ermenistan’a verilmiştir⁵³.

Sonuç ve Değerlendirme

Ermenice yazılan tarih kitaplarında çok ilginç bilgiler yer almaktadır. Bu eserlerde Ermeni yazar ve tarihçiler, Ermenilerin özel bir halk olduğunu belirterek tarihlerini ve kültürlerini mümkün olduğu kadar eskiye dayandırmaktalar. Oysa Ermenilerin verdikleri bilgiler rivayetlere ve mitolojik efsanelere dayanmaktadır. Öte taraftan tarihi gerçeklik payı olmadığı halde

⁵¹ BOA, HR. SYS, 2878/77.

⁵² Kazım Karabekir, *Gizli Harp İstihbarat*, Hazırlayan: Emrullah Tekin, İstanbul 1998, s. 58, 87.

⁵³ Atahan Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi İle* Bakü 2001, s. 473, 486.

gerçek tarihi olayları da tahrif ve tahrip etmekten de bir türlü vazgeçmemekteler. Kuzey Azerbaycan ve Türkiye toprakları hakkında işgalcilik ve nefret hisleri beslemekteler. Şöyle ki, Doğu Anadolu (Ağrı Dağı örneği), Dağlık Karabağ ve Nahçıvan toprakları Türk yerleşim birimleri olmasına rağmen haksız yere Ermeni toprakları olarak belirtilmiştir. Günümüz Ermeni tarihçiliğinde, siyasetinde ve devlet politikasında da bu böyle aksettirilmektedir. Oysa Gürcü ve Rus kaynakları daha farklı bilgiler vermektedir. Ermeniler sadece Müslüman Türkler üzerinde değil, aynı zamanda Farslar ve Gürcüler üzerinde farklı iddialarda bulunmaktalar. Rus araştırmacı *Veliçko* eserinde şöyle demektedir: “Ermeniler gelecekte başkenti Tiflis olan ‘*Büyük Ermenistan*’ peşinde de olacaklardır. Ermeniler bu yolda Gürcüleri öldürmüşlerdir. Eski Gürcü yazıtlarının izlerini silmişlerdir. Kiliselerini zapt etmişlerdir. Gürcülere ait olan toprakları Ermenilere aitmiş gibi göstermişlerdir. Onları Ruslara haksız yere şikâyet etmişlerdir. Azerilere karşı kıskırtmışlardır.” Nitekim Gürcü araştırmacı İlya Çavçavadze de bu bilgileri doğrulamıştır⁵⁴.

Dış görüşler şu konuda mutabık oldukları bir gerçektir: “Ermeniler her zaman dini, kiliseyi, Hıristiyanlığı kullanarak Batı dünyasını yanlarına çekmeyi başarmış, zayıf olandan kaçmış, hep güçlünün yanında yer almışlardır. Nerde zenginlik, kendi emellerini icra etmek için hoşgörü ortamı varsa fırsat kollamış ve orda yer edinmişlerdir⁵⁵. Tıpkı bir zamanlar Bizans, İran ve Osmanlı’nın yanında yer aldığı gibi. Fakat Osmanlı zayıflamaya yüz tutunca bu sefer ibreyi Ruslar ve diğer emperyalist güçlerden yana kullanarak onların adeta maşası gibi, Kafkaslara göç etme politikası sayesinde Kuzey Azerbaycan’da istedikleri gibi faaliyet gerçekleştirmişlerdir. Oraları da yıkıp yakmakla ve Ermenileştirmek istedikleri son Dağlık Karabağ olayları ile gerçeklik payını ortaya koymuştur. Bu yolda dini kullanma, kilisede örgütlenme, ırkçılık, servete ihtiras ve terör Ermeni ırkının ortaya çıkması ve değişik coğrafyalardaki faaliyetleri ile başlar⁵⁶.

Kilisenin dokunulmazlığı ve Allah’ın evi olması hususunu dikkatle vurgulayan ve bu fikri aşıl原因an papazlar, kiliseleri 1905–1920 yıllarında Müslüman Türklere karşı Ermeni örgütlerini silahlandıran, savaş mühimmatlarının bulunduğu bir depoya çevirdiler. Bu tip depoların mevcudiyeti ihbarlar neticesinde öğrenilmekteydi. Dolayısıyla yüzyılın evvellerinde Ermeni örgütlü güçleri tarafından Türklere karşı yürütülen açık ve örtülü politikanın teşkilatçısı olarak esas güç kilise ve onun etrafında toplanmış Ermeni aydınları

⁵⁴ Bkz: V. L., Veliçko, *Kafkas*, Bakü 1995; Beşir Mustafayev, “Armenian Relations In Iran And The Caucasus Ceography Of Outside Forces (1915-1920)”, Akademik Araştırmalar Dergisi, Kasım 2011-Ocak 2012, Yıl 13, Sayı. 51, İstanbul. 2011, s. 77-92.

⁵⁵ RFDTA, F. 841, Siy. 7, İş. 290, s. 38.

⁵⁶ RFDTA, F. 821, Siy. 7, İş. 220, s. 41.

idi. Bu bağlamda Kafkasya'da ve Azerbaycan'da gerek siyasi, gerek sosyal amaçlı pek çok örgüt kurulmuştur. Buraya aydınlar, din adamları, sanatçılar toplanmakta idi. Bu örgütler din, kilise ve din adamları adı altında gereken savaş malzemelerini, değişik ülkelerden özellikle Rus Çarı'nın subaylarından ve zengin Ermenilerden para toplanması gibi vazifeleri de yerine getiriyorlardı. Ermeni Keşişi T. Geğemyants "*Ermeni Tarihi*" kitabında Ermenilerin kurtuluş hareketi tarihinin Grigoryen Kilisesi başkanlığında Ermenilerin tek merkezden idare edildikleri zamandan başladığını bildirmekteydi.

Hem Çarlık Rusyası hem de Sovyet Rusyası, arşiv kayıtlarında Ermenilerin Kafkaslar'da ve Osmanlı döneminde iyi koşullarda yaşadığı yazılmaktadır. Ermenilerin yaşam koşulları Rusya Ermenilerine göre daha iyi koşullardaydı. Hatta Ermeni köylüleri birçok yerde müslümanlara oranla daha varlıklıydı. Gerek buradaki gerekse de Rus ve Azerbaycan arşivleri Ermeni meselesinde gerçeklerin saptırıldığına dair önemli ölçüde rol oynayacak belgelere sahiptir. Belgeler Rus ve Ermeni yetkililerin imzaları ile 1905–1920 yılları arasında Ermeni çetelerinin Nahçıvan'da Türklere yönelik sistemli kırım, katliam politikası izlendiğini kanıtlamaktadır. Kısaca Rusların asıl amacı "*Ermenisiz Ermenistan*" oluşturmaktır. Oysa daha sonra Bolşevik hâkimiyeti devrinde bunun yerini değişik plan ve projeler almıştır.

Rusların Ermenilere karşı olan tutumundaki değişikliklerin esas sebebi Ermeniler arasında başlayan dini ve ırkçılık fikrinin artmaya başlamasıydı. İrkçılık fikirlerinin aşılması, Ermenilerin potansiyel bir düşman gibi görülmesine yol açacaktı. Bu fikirleri bertaraf etmek için ise Ruslar Ermenileri Türklere karşı kışkırtma metotlarını kullanmıştır. 1905–1919 Nahçıvan ve akabinde Zengezur olayları da sırf bu milletçilerin halkı çeşitli nedenlerle kışkırtmaları neticesinde ortaya çıkmıştı. Ayrıca Ermeniler bu hadiseler ile alakalı olarak yaptıkları faaliyetlerle dünya kamuoyuna en ağır kayıpları veren tarafın kendileri oldukları imajını oluşturma becerisini de göstermişlerdir.

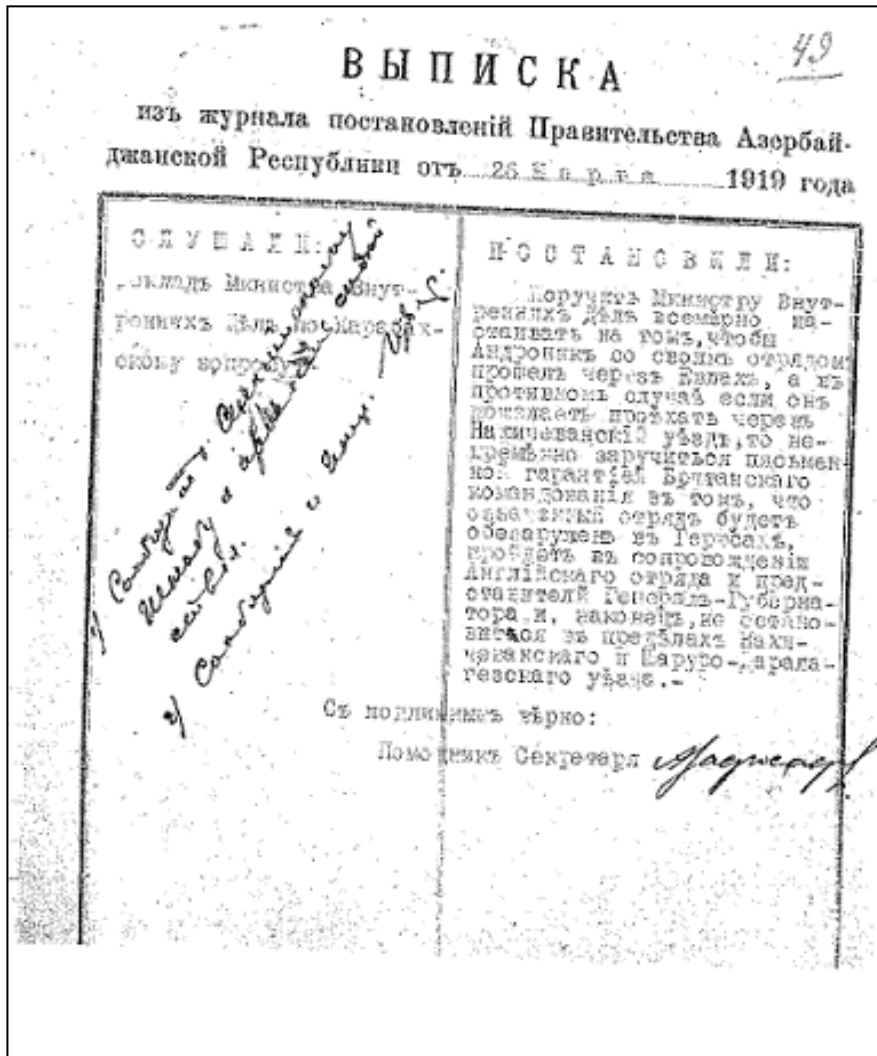
Görüldüğü gibi bu jeopolitik ve jeostratejik ortamda "*Ermeni meselesi*" kesinlikle Türklere ve Ermenilere birinci elden ilgilendiren konuların ortaya çıkardığı bir mesele değildir. Dış güçler tarihen azınlıklara nasıl bir yöntem uygulamış iseler, Ermeniler için de aynı yöntemle başvurmuşlardır. Yalnız Ermenilerin diğerlerine göre iki hassas yönü bulunmaktaydı. *Birincisi* yaşadıkları coğrafyada hiçbir zaman çoğunlukta değillerdi. *İkincisi* ise, yaşadıkları coğrafyanın denizden uzaklığı Batılı güçlerin diğer Hıristiyan güçler için denizden kolay sağladığı benzer desteğin kendilerine iletilmesine olanak sağlamamaktaydı. Bu yolda onlar arasında ırkçılığın uyanması sağlanmalıydı. Bunun için de en önemli olan hiç kuşkusuz '*Din*' (*Hıristiyanlık-Gregoryan*) '*Kilise*' faktörü idi.

Andranik'in Nahçıvan'da mezalim uygulaması, soykırım yapması hakkında en iyi örnek yine kendi itirafları, bazı Rus ve Gürcü bilim adamlarıdır. Bu konuda *Kaçaznuni, Lalayan, Veliçko, Glinka, Çavçavadze, Karinyan, Karibi* vb. Ermenilerin faaliyetlerinden, yazdıkları eserlerinde bilgi vermişleridir. Hatta Rus araştırmacısı Veliçko, Ermenilerin gelecekte başkenti Tiflis olan '*Büyük Ermenistan*' planı üzerinde işlediklerini bile yazmıştır. Bazı Ermeni araştırmacılarına göre; '*Kafkasya'da gelecek Ermenilerindir*'. Anlaşıldığı üzere Ermeni ırkçılığı öyle boyutlarda idi ki, onlar Kafkaslarda başka halk görmek istememekteydiler. Şöyle ki Ermeniler sadece Müslümanlara karşı değildi, aynı zamanda Gürcüler, Yahudiler, Farslar ve diğer halklar idi. Bu konuda özellikle dönemin '*Hümmet*', '*Kaspi*', '*İzvestiya*', '*Mışak*', '*İttihat*', '*Açık Söz*' vb gazete ve dergilerinde önemli bilgiler olduğu da bilim camiasınca bilinenler arasındadır.

Başta Ruslar olmak üzere diğer emperyalist ve siyonist güçlerin desteğiyle Türk topraklarını yakmak, yıkmak, yağmalamak ve katletmekle Müslüman Türk milletini sarsmak için sözde korkutarak, onu yok etmek, varlığını büsbütün ortadan kaldırmaktı. Ermeni komitecilerin, Rusya, Batı ve ABD gibi (son Karabağ olaylarında bu güçlere maalesef "Müslüman" İran da katılmıştır) devletlerin sırf kendi menfaatleri için ileri sürdükleri yalan vaatlerine kapılarak, Ermenileri büyük bir sefaletle sürükleyen ve hem de bir milyon Müslüman'ın bu yüzden ölümüne sebebiyet veren bu hareketleri bugün kapanması güç bir yara açılmasına meydan vermiştir. Bir diğer yabancı gözüyle de meseleyi körükleyicilerin başında yine Rusya'nın ağırlığını görmekteyiz. Şöyle ki: Türk insanını derinden etkileyen bu sorunu daha da karmaşıktır, yine daha çok Rusya'nın Kafkaslara ve Anadolu'ya ilişkin emellerinden ve Ermenileri koruma adına Türk Milletinin içişlerine işlerine karışmasından kaynaklanmaktadır⁵⁷.

Sonuç itibariyle, Ermeniler ve Müslümanlar arasında meydana gelen hadiseler asırlar boyunca kanlı çekişmelere sahne olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Aslında temel sorun, '*Ermeni*' kimliğinden kaynaklanan herhangi bir etnik sorun (*yani Ermeni Sorunu*) değil, emperyal boyutlu siyasi, ekonomik güçlerin ve diasporanın Ermeniler üzerinden sergilemeye çalıştığı entrikaları yansıtan '*terör*' sorunudur. Dün '*Taşnak*', '*Hınçak*', '*Ramgavar*' ve '*ASALA*' Ermeni terörü, Anadolu, Nahçıvan, Zengezur, Dağlık Karabağ ve Bakü'de nasıl sorun idiyse, günümüzde '*Ermeni Devlet Terörü*' (*Hocalı'da işlenen Ermeni Devlet Terörü bu sorununun son örneğini teşkil etmektedir*) ve başka terör (*PKK*) bu sorunların yerini almıştır.

⁵⁷ Gaston Gaillard, *Türk-Ermeni Sorunu (Les Turcs-I' Evrope)*, İzmir 2003, s. 1-2.

Belge-1. ARMDA, 894-7-8-49 General Andranik'in Ordusu İle Yevlah Bölgesinden Nahçıvan'a İngiliz Güçlerin Yardımıyla Geçtiğine Dair Belge (1919)

Resim-1: Müslümanları Katleden Ermeni Örgüt Reisi General Andranik Ozanyan

KAYNAKÇA

A. Yayımlanmamış Arşiv Kaynakları

ARDA (Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi), F. 970, Sıy. 1, İş. 65.

ARDA, F. 1061, Sıy. 1, İş. 105.

ARDA, F. 1061, Sıy. 1, İş. 108.

ARDA, F. 894, Sıy. 10, İş. 81.

- ARMDA (Azerbaycan Respublikası Milli Devlet Arşivi), F. 1061, Siy. 1, İş. 108.
 ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95.
 ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791.
 ARMDA, Fond. 28, Siy. 1, İş. 185.
 ARSPİHA (Azerbaycan Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi), F. 277, Siy. 2, İş. 16.
 ARSPİHA, F. 276, Siy. 2, İş. 20.
 RFDTA (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi), F. 841, Siy. 7, İş. 290.
 RFDTA, F. 821, Siy. 7, İş. 220.
 BOA, HR. SYS, 2397.6.61.
 BOA, Y.PRK. EŞA, 12.81.1.
 BOA, HR, HU, KR. 122.4.6.
 BOA, 7089/266.
 BOA, 29.6.1–335, No: 184.
 BOA, HR. SYS. 2877/3, 1/28.
 BCA, 930 01, 4.65.2
 ATASE, K. 4844, D. 22.

B. Süreli Yayınlar

- Hayat Gazetesi*, Bakü, 1905.
 Adres Kalendar Azerbaydjanskiy Respubliki, Bakü, 1920.
Azerbaycan Gazetesi, Sayı. 1, 19 Aralık 1918.
Azerbaycan, Sayı. 15, 10 Ekim 1919.

C. Kitap ve Makale Kaynakları

- ALİYEV, A. *Elince Yaddaşı-Nahçıvan* (1914–1992). Bakü, 1997.
 ALİYEV, M.Bağır. *Kanlı Günlerimiz 1918–1920 Nahçıvan Olayları*. Bakü, 1993.
 GAILLARD, Gaston. *Türk-Ermeni Sorunu (Les Turcs-I' Evrope)*. İzmir, 2003.
 GÖRÜYİLMAZ, Mustafa. *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*. İstanbul, 2007.
 HACİYEV, İsmayıl. "Moskova ve Kars Antlaşmalarında Nahçıvan". *21.Yüzyıla Girenken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırmaları Merkezi*, Ankara, 2000.
 HACİYEV, İsmayıl. "Ermenilerin Nahçıvan İddiaları: Hayal ve Gerçekler". *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM Yay, C. 2, Ankara, 2007.
 KARABEKİR, Kazım. *Gizli Harp İstihbarat*. Hazırlayan: Emrullah Tekin, İstanbul, 1998.
 KURAT Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya (1798–1919)*. Ankara, 1990.
 MUSAYEV, İsmail. *Azerbaycan-Türkiye İlişkileri*. Bakü, 1998.
 MUSTAFAYEV, Beşir. "Armenian Relations In Iran And The Caucasus Ceography Of Outside Forces (1915–1920)". *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Kasım 2011-Ocak 2012, Yıl 13, Sayı 51, İstanbul, 2011.
 _____. *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)*. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009.
 _____. "Arşiv Belgeleri Işığında Kuba'da Ermeni Zulmü (1905–1920)". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 26, Yaz Dönemi, Ankara, 2010.
 MUSTAFA, Nazım. (Çev. Beşir Mustafayev). "Gümrü Tarihinden Sayfalar". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 20, Erzurum, 2002.
 MİRZAYEV, Cafer Gulu. "Andranik'in Nahçıvan'daki Vahşetleri". *21. Yüzyıla Girenken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara, 2000.
 NEVVAB, Mir Möhsün. *1905–1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Davası*. Bakü, 1993.
 NESİBZADE, Nesib. *Azerbaycan'ın Harici Siyasetine Dair (1918–1920)*. Bakü, 1996.
 ORDUBADİ, Memmed Sait. *Kanlı Seneler*. Bakü, 1991.

- SARIAHMETOĞLU, Nesrin. *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905–1920)*. TTK Yay, Ankara, 2006.
- SERTÇELİK, Seyit. *Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair*. Ankara.
- SELVİ, Haluk. “Anadolu’dan Kafkasya’ya Bir Ermeni Çete Reisi Andranik Ozanyan”. *8. Askeri Tarih Semineri*, İstanbul, 25-26 Ekim.
- SÜLEYMANOV, Manaf. *İşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim*, Bakü, 1987.
- PAŞAYEV Atahan. *Açılmamış Sayfaların İzi İle Bakü*. 2001.
- TVERDOHLEBOY, (Lt. Col), Yarbay, *Gördüklerim, Yaşadıklarım, Witnessed And Lived Through Ce Que J’ai Vu Et Vecu Moi-Même (Erzurum–1917–1918)*, Haz: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, ATASE Başkanlığı Yay, Ankara, 2007.
- VELİÇKO, V. L. *Kafkas*, Bakü, 1995.
- YUSİFOV, Ali. “Nahçıvan Şehrinde Ermeni Mezalimi”. 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, *Atatürk Araştırma Merkezi Yay*, Ankara, 2000.
- Ermenistan SSCB Devlet Tarih Arşivi, Belge No: 75; F. 68/200, Say. 867, Aktaran. A. M. Elçibekyan, Erivan, 1957.*
- Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918–1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Başkanlığı, No: 28, Ankara, 2001.*
- D. İnternet Kaynakları**
- <http://www.bugun.com.tr.haber.detay.asp/16.04.2008>
- <http://www.azadt.net/x18291.htm/azerpfoto.com>
- <http://www.azatyurt.com/haber.com>